

فهرست مطالب

پیشگفتار نویسنده ۹

فصل اول

مسئولیت کیفری مشارکت کنندگان در جرم

مبحث اول: مرتکب اصلی ۱۲

مبحث دوم: شریک جرم ۲۰

گفتار اول: عنصر مادی شرکت در جرم ۲۲

الف) رفتار فیزیکی شرکت در جرم ۲۲

ب) شرایط و اوضاع و احوال لازم برای تحقق شرکت در جرم ۲۶

پ) نتیجه مجرمانه ۲۷

گفتار دوم: عنصر روانی شرکت در جرم ۲۸

گفتار سوم: مجازات شرکت در جرم ۳۲

مبحث سوم: معاون جرم ۳۸

گفتار اول: عنصر مادی معاونت در جرم ۴۰

الف) رفتار فیزیکی معاونت در جرم ۴۱

ب) شرایط و اوضاع و احوال لازم برای تحقق معاونت در جرم ۶۹

ج) نتیجه مجرمانه ۷۹

گفتار دوم: عنصر روانی معاونت در جرم ۸۲

الف) علم معاون نسبت به ارتکاب جرم از سوی مباشر ۸۶

ب) معاونت در جرایم غیر عمدی ۹۴

گفتار سوم: مجازات معاونت در جرم ۱۰۱

فصل دوم

مسئولیت کیفری استثنائی

مبحث اول: مسئولیت کیفری ناشی از رفتار دیگری ۱۰۷

گفتار اول: مقدمه ۱۰۷

گفتار دوم: اهم استثنائات وارده بر اصل شخصی بودن مسئولیت کیفری ۱۱۲

الف) مسئولیت مدیر مسئول نشریه ۱۱۲

ب) مسئولیت کارفرما یا صاحب مؤسسه یا مالک ملک ۱۱۳

پ) مسئولیت عاقله ۱۱۶

گفتار سوم: دلایل موافقان و مخالفان مسئولیت نیابتی ۱۱۹

گفتار چهارم: اصل فردی کردن مجازات ۱۲۱

مبحث دوم: مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی ۱۲۵

گفتار اول: مبانی نظری مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی ۱۲۵

گفتار دوم: دلایل موافقان و مخالفان مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی ۱۳۰

گفتار سوم: مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در حقوق ایران ۱۳۳

الف) سابقه جرم‌انگاری ۱۳۳

ب) مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در قانون جرایم رایانه‌ای ۱۳۷

پ) مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در قانون مجازات اسلامی ۱۴۵

ت) لزوم تنوع مجازات‌ها و تدوین آیین دادرسی مناسب ۱۶۳

ث) مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در جرایم علیه تمامیت جسمانی ۱۶۵

فصل سوم عوامل رافع مسئولیت کیفری

- مبحث اول: کودکی ۱۷۰
- گفتار اول: مفهوم کودک ۱۷۰
- گفتار دوم: بلوغ و مسئولیت کیفری ۱۷۱
- گفتار سوم: پذیرش حداقل سن برای مسئولیت کیفری در نظامهای حقوقی مختلف... ۱۷۲
- گفتار چهارم: موضع فقه اسلامی ۱۷۴
- گفتار پنجم: پایین بودن سن بلوغ در قوانین کیفری ایران ۱۷۵
- گفتار ششم: واکنش در قبال کودکان مرتکب جرایم تعزیری ۱۷۷
- گفتار هفتم: واکنش در قبال کودکان مرتکب جرایم موجب حد یا قصاص ۱۸۱
- مبحث دوم: جنون ۱۸۶
- گفتار اول: تاریخچه ۱۸۶
- گفتار دوم: موضع فقه اسلامی ۱۸۷
- گفتار سوم: تعریف و تشخیص جنون ۱۸۷
- گفتار چهارم: پیامدهای جنون ۱۹۱
- گفتار پنجم: پیشنهاد لغو دفاع جنون ۱۹۴
- مبحث سوم: مستی ۱۹۶
- مبحث چهارم: اکراه ۲۰۴
- گفتار اول: مفهوم و ماهیت اکراه ۲۰۴
- گفتار دوم: اکراه در فقه و قانون ۲۰۵
- گفتار سوم: شرایط پذیرش اکراه ۲۰۶
- الف) وجود تهدید انسانی ۲۰۷

- ۲۰۹..... (ب) غیرقانونی بودن تهدید
- ۲۱۰..... (پ) شدید و غیرقابل تحمل بودن خطر
- ۲۱۳..... (ت) غیرقابل اجتناب بودن خطر
- ۲۱۵..... (ث) ارتکاب جرم مورد درخواست تهدیدکننده
- ۲۱۷..... (ج) عدم تقصیر مرتکب
- ۲۱۷..... (چ) مشتمل بر قتل نبودن جرم ارتكابی
- ۲۱۸..... گفتار چهارم: نتیجه پذیرش اکراه
- ۲۲۰..... مبحث پنجم: اجبار
- ۲۲۲..... گفتار اول: اجبار مادی خارجی
- ۲۲۵..... گفتار دوم: اجبار مادی داخلی
- ۲۲۹..... گفتار سوم: اجبار معنوی (روانی) خارجی
- ۲۳۲..... گفتار چهارم: اجبار معنوی (روانی) داخلی
- ۲۳۴..... مبحث ششم: اشتباه
- ۲۳۴..... گفتار اول: اشتباه موضوعی
- ۲۴۰..... گفتار دوم: اشتباه حکمی
- ۲۴۸..... گفتار سوم: اشتباه در شخص (یا در هدف) در جنایات
- ۲۵۰..... گفتار چهارم: اشتباه در شخصیت (یا هویت) در جنایات
- ۲۵۱..... گفتار پنجم: اشتباه در تشخیص مهدورالدم بودن مجنی علیه
- ۲۵۵..... فهرست منابع

فصل اول

مسئولیت کیفری مشارکت‌کنندگان در جرم^۱

در بسیاری از مواقع، تعدادی بیش از یک نفر در ارتکاب رفتار مجرمانه دخالت دارند. البته، نقش هریک از مشارکت‌کنندگان می‌تواند متفاوت باشد. فرض کنید برای سرقت از یک خانه، "الف" و "ب"، که به دلیل تشویق "ج" قصد انجام این کار را دارند، از "د"، که سابقه کار در آن خانه را دارد، در مورد اشیای قیمتی موجود در خانه، محل نگهداری آنها و ساعات حضور صاحب‌خانه در خانه سؤال کنند، از "ه" بخواهند که آنها را با وانت خود به محل سرقت برده و در آنجا برای حمل کالاهای مسروقه منتظر بماند، با "و" قرار بگذارند که در ابتدای کوچه مستقر شود تا در صورت سر رسیدن مأموران پلیس یا صاحب‌خانه به آنان خبر دهد، و از "ز" هم ابزار لازم برای شکستن در جهت ورود به خانه و باز کردن در صندوق نسوز موجود در آن را بگیرند. در صورت وقوع جرم سرقت در چنین مثال فرضی، هفت نفر در ارتکاب آن نقش داشته‌اند که همگی، علیرغم متفاوت بودن نقششان، دارای مسئولیت کیفری بوده و قابل سرزنش و مجازات خواهند بود. در واقع، مشارکت بیش از یک نفر در ارتکاب رفتار مجرمانه آن را پیچیده‌تر، خطرناک‌تر و ترسناک‌تر می‌سازد.

۱. لازم به ذکر است که واژه "مشارکت‌کننده" در عنوان این فصل اعم از "شریک" بوده و دربرگیرنده هر شخصی است که نقشی در ارتکاب جرم، اعم از مباشرت، شرکت یا معاونت، داشته است.

نقشی که افراد مختلف ممکن است در ارتکاب رفتار مجرمانه ایفا کنند می‌تواند به یکی از اشکال مباشرت، شرکت یا معاونت در جرم باشد. به عبارت دیگر، فرد ممکن است نقش اصلی را در ارتکاب جرم ایفا کرده یا نقش وی جنبه فرعی و ثانوی داشته باشد. این موارد به تفکیک طی سه مبحث در این فصل مورد بررسی قرار می‌گیرند.

مبحث اول: مرتکب اصلی^۱

فردی که شخصاً و به تنهایی مرتکب رفتار فیزیکی لازم برای تحقق جرم شده است، مرتکب اصلی نامیده می‌شود. برای مثال، کسی که مال دیگری را می‌رباید، یا دیگری را می‌کشد یا سندی را تغییر می‌دهد، به ترتیب، مباشر یکی از سه جرم سرقت، قتل یا جعل محسوب می‌شود. در جرایم مبتنی بر ترک فعل نیز همین گونه است. کسی که از انجام یک وظیفه قانونی که ترک آن جرم محسوب می‌شود خودداری می‌کند (مثلاً نفقه فرد واجب‌النفقه‌ای را نمی‌پردازد) مرتکب اصلی جرم ارتكابی (مثلاً ترک انفاق، موضوع ماده ۵۳ "قانون حمایت خانواده"، مصوب سال ۱۳۹۱) است. همین‌طور، کسی که از کمک کردن به فردی که در معرض خطر جانی قرار دارد خودداری می‌ورزد، به عنوان مرتکب اصلی به ارتکاب جرم موضوع ماده ۱ "قانون خودداری از کمک به مصدومین و رفع مخاطرات جانی"، مصوب سال ۱۳۵۴، محکوم می‌شود.

نباید ناگفته گذاشت که مرتکب اصلی ممکن است جرم را مستقیماً یا به‌طور غیرمستقیم مرتکب شود. حالت اول را، طبق ماده ۴۹۴ "قانون مجازات اسلامی"، مصوب سال ۱۳۹۲، مباشرت در جرم و حالت دوم را، طبق ماده ۵۰۶ "قانون مجازات اسلامی"، تسبیب می‌نامند. مثال مورد اخیر وقتی است که کسی با کندن

1. Principal offender

فصل اول/ مسئولیت کیفی مشارکت‌کنندگان در جرم □ ۱۳

چاه سبب افتادن شخص دیگری در آن و آسیب دیدن وی شود یا، بدون تخریب مستقیم مال متعلق به غیر، با برافروختن آتش در نزدیکی آن، موجب سرایت آتش و تخریب مال غیر گردد، یا با رها کردن قطعه جواهر گران‌بهایی که از سوی مالک به وی سپرده شده است بر روی میزش، که در محل عبور افراد مختلف قرار دارد، عمداً باعث گم شدن یا به سرقت رفتن آن، و در نتیجه، مرتکب جرم خیانت در امانت، موضوع ماده ۶۷۴ "قانون تعزیرات"^۱، مصوب سال ۱۳۷۵، شود.

در صورت "اجتماع سبب و مباشر" به شکل طولی^۲، مثل اینکه کسی چاهی را کنده و دیگری قربانی را به داخل آن بیفکند، یا کسی آتشی برافروزد و دیگری مال متعلق به شخص ثالثی را درون آن انداخته و بسوزاند، طبق ماده ۵۲۶ "قانون مجازات اسلامی"^۳، باید عاملی را مسئول دانست که جرم مستند به او می‌باشد؛ که در مثال‌های مذکور کسی است که قربانی را داخل چاه یا مال را داخل آتش انداخته است. معمولاً در اجتماع سبب و مباشر، عرف جرم را مستند به مباشر می‌داند لیکن گاه، به دلیل اقوی بودن سبب، او به جای مباشر مسئول خواهد بود؛ نمونه این مورد وقتی است که پرستار به دستور پزشک داروی مسمومی را که پرستار از مسموم بودن آن بی‌اطلاع است به بیمار تزریق کرده و باعث مرگ بیمار می‌شود. نمونه دیگر وقتی است که شخص "الف"، بنا به ادعای دروغ شخص "ب" دایر بر اینکه قصد نقل مکان کردن از خانه خود را دارد و از "الف" می‌خواهد که به او در اسباب‌کشی کمک کرده و اثاثیه او را از خانه بیرون آورده و به جای دیگری ببرد، اموال متعلق به "ج" را از خانه‌اش بیرون آورده و به

۱. در این کتاب، منظور از "قانون تعزیرات"، قانون مجازات اسلامی (کتاب پنجم: تعزیرات و مجازات‌های بازدارنده) مصوب سال ۱۳۷۵ است.

۲. اجتماع سبب و مباشر به شکل عرضی، یعنی در جایی که تأثیر مشترک سبب و مباشر باعث وقوع جرم می‌شود، بحث شرکت

محلّی که شخص "ب" خواسته است نقل مکان می‌دهد. در مثال اول، پزشک به جای پرستار قاتل محسوب می‌شود، و در مثال دوم، شخص "ب" و نه شخص "الف"، مرتکب سرقت شده است؛ زیرا در هر دو مورد سبب، یعنی عامل غیرمستقیم، از عامل مستقیم، یعنی مباشر که به واقعیت جاهل بوده است، اقوی است.^۱ ماده ۴۹۹ "قانون مجازات اسلامی" به نمونه دیگری از مسئولیت سبب به جای مباشر با این عبارت اشاره کرده است: "هرگاه کسی دیگری را بترساند و آن شخص در اثر ترس بی‌اختیار فرار کند یا بدون اختیار حرکتی از او سر بزند که موجب ایراد صدمه به خودش یا دیگری گردد، ترساننده... مسئول است." در این مثال، ترساننده سبب و فرارکننده مباشر است ولی، به دلیل حرکت یا فرار بی‌اختیار مباشر، سبب مسئول دانسته شده است.

ممکن است اجتماع اسباب به شکل طولی وجود داشته باشد، یعنی اسباب مختلف یکی پس از دیگری تأثیر خود را گذاشته و نهایتاً نتیجه نهایی را رقم زنند. مثال این مورد وقتی است که کسی چاهی را کنده و دیگری سنگی در مقابل آن گذارد، و شخصی پس از برخورد با سنگ به داخل چاه افتاده و مجروح شود. در این صورت، سبب مقدم در تأثیر، یعنی سنگ گذار، طبق بخش اول ماده ۵۳۵ "قانون مجازات اسلامی"، ضامن خواهد بود. لیکن، هرگاه اقدام طرفین ناشی از یک طرح مشترک بوده و درواقع همه آن اقدامات به قصد ارتکاب جرم انجام شده باشد، عمل آنها شرکت در جرم محسوب شده و مسئولیت مشترک خواهند داشت. همچنین، هرگاه عمل یکی از دو نفر مجاز و عمل دیگری غیرمجاز باشد، شخصی که عملش غیرمجاز بوده است، طبق قسمت اول ماده ۵۳۶ "قانون

۱. جهت ملاحظه بحث تفصیلی راجع به مباشرت و تسبیب و اجتماع سبب و مباشر ر.ک. حسین میرمحمدصادقی، جرایم علیه تمامیت جسمانی اشخاص (تهران: نشر میزان، چاپ بیست و هشتم، ۱۳۹۹) صص ۵۷-۴۸.

مجازات اسلامی"، مسئولیت خواهد داشت. نمونه این مورد وقتی است که سنگ‌گذار آن را در داخل ملک خود گذاشته ولی دیگری چاه را در ملک متعلق به سنگ‌گذار بدون اذن وی حفر کرده باشد. همین‌طور، وقتی اقدام شخص دوم، با توجه به این واقعیت که انجام آن در کنار سبب اول موجب ورود صدمه به دیگران خواهد شد انجام گرفته باشد، نفر دوم، طبق قسمت اخیر ماده ۵۳۶، مسئول خواهد بود. بدین ترتیب، مواد ۵۳۵ و ۵۳۶ "قانون مجازات اسلامی" چهار حالت مختلف را به شرح پیش‌گفته برای تعیین مسئولیت مرتکبان در صورت اجتماع اسباب پیش‌بینی کرده‌اند.^۱

البته ناگفته پیداست که صرف اینکه کسی به جای استفاده از اعضای بدنش از ابزاری مثل تیر برای کشتن یا چاقو برای سر بریدن، یا شلاق برای مجروح کردن دیگری استفاده کند، موجب عدم اطلاق عنوان مباشر به وی نمی‌شود.^۲ همین‌طور، در مواردی ممکن است کسی از یک "عامل بی‌گناه"^۳ برای ارتکاب جرم مورد نظر خود استفاده کند، که در چنین صورتی هم عرف ارتکاب جرم را به او نسبت می‌دهد. نمونه این مورد وقتی است که کسی از یک صغیر غیرممیز، مجنون یا حیوان برای ربودن مال متعلق به دیگری استفاده می‌کند، مثل اینکه فرزند صغیرش را به کیف‌زنی تشویق نموده^۴ یا وی را درون سوپر مارکتی برده و مواد خوراکی را به دست وی بدهد تا وی آنها را از آنجا خارج کند، یا از سگ

۱. جهت ملاحظه بحث تفصیلی راجع به اجتماع طولی اسباب، ر.ک. حسین میرمحمدصادقی، جرایم علیه تمامیت جسمانی اشخاص، پیشین، صص، ۶۲-۵۷.

۲. ر.ک. روح‌الله الموسوی الخمینی، تحریر الوسیله (قم: مؤسسه مطبوعات دارالعلم، بی‌تا) ج ۲، ص ۵۶۰، مسئله ۱.

3. Innocent agent

۴. روزنامه همشهری، مورخ ۸۸/۱۲/۰۸ از سوء استفاده یک زوج آمریکایی از دختر پنج ساله‌شان برای ربودن پول پیرزنی در یک رستوران در ایندیاناپولیس خبر می‌دهد.

تعلیم دیده خود برای به دندان گرفتن اجناس و بردن آنها به بیرون از مغازه دیگری استفاده کند. در این مورد، ماده ۱۲۸ "قانون مجازات اسلامی"، مصوب سال ۱۳۹۲، مقرر می‌دارد، "هرکس از فرد نابالغ به عنوان وسیله ارتکاب جرم مستند به خود استفاده نماید، به حداکثر مجازات قانونی همان جرم محکوم می‌گردد...". همین‌طور، ماده ۲۷۲ "قانون مجازات اسلامی"، مصوب سال ۱۳۹۲، در مورد جرم سرقت مقرر می‌دارد، "هرگاه کسی مال را توسط مجنون، طفل غیرممیز، حیوان یا هر وسیله بی‌اراده‌ای از حرز خارج کند، مباشر محسوب می‌شود...". گاه چنین فردی را فاعل معنوی جرم می‌نامند و او را مسئول می‌شناسند هرچند که وی با دست خود مرتکب جرم نشده و شاید حتی در صحنه جرم هم حاضر نبوده باشد.

در یک پرونده انگلیسی^۱ در سال ۱۸۴۴، کسی که از یک کودک ۹ ساله خواسته بود از درون دَخل پدرش پول بردارد، مرتکب سرقت شناخته شد. در پرونده دیگری^۲ در سال ۱۸۳۸، کسی که از یک شخص مجنون خواسته بود دیگری را بکشد و او چنین کرده بود، مرتکب اصلی جرم شناخته شد. در این موارد، مرتکب اصلی از فرد صغیر یا مجنون به عنوان ابزاری برای ارتکاب جرم استفاده کرده و در واقع دست آنها به منزله دست او بوده است.

در مورد استفاده از حیوانات برای ارتکاب جرم، نمونه‌ها و پرونده‌های مختلفی در محاکم کشورهای مختلف وجود داشته است، مثل استفاده از کبوتر برای به دست آوردن کبوتران متعلق به دیگری^۳، عقاب برای سرقت کلاه پوست‌های گران‌قیمت از روی سر مردم، میمون برای سرقت وسایل داخل خودروهای پارک شده، طوطی یا مرغ مینا برای فحاشی به دیگری، و پرندگان یا

1. Manley (1844) 1 Cox CC 104.

2. Tyler and Price (1829) 172 ER 412